

Lluís Cerveró, Miquel Batllori i la renovació de la historiografia sobre els Borja des dels arxius valencians*

LUIS PABLO MARTÍNEZ

“[...] calia tenir ja conjuminat, si no imprès, el *Diplomatari genealògic i social dels Borja* a base de la ingent documentació acumulada per aquell benemèrit investigador de les velles i històriques famílies valencianes que fou don Lluís Cerveró i Gomis”
Miquel BATLLORI, “Presentació”, en *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, p. 33.

1. UNA FITA INDEFUGIBLE DE LA HISTORIOGRAFIA BORGIANA

La publicació, l'any 1972, de l'article “La stirpe di San Francesco Borgia: dal Duecento al Cinquecento” per l'enyorat pare Miquel Batllori en la revista *Archivum Historicum Societatis Iesu* constitueix l'esdeveniment amb una major transcendència dins l'evolució de la historiografia contemporània de la nostra família Borja, els Borgia per a la resta del món.¹ Fins aleshores, els historiadors dels Borgia manifestaven una sorprenent complaença envers l'acceptació acrítica de les llegendes i els estereotips –aclaparadorament negatiu– vinculats a la família, en especial al papa Alexandre VI i els seus fills, però també al primer papa Borja, Calixt III. I aquells que no ho feien, queien majoritàriament en el parany maniqueu de la vindicació apologètica de la nissaga. Certament, la història dels Borgia no se n'ha deslliurat per complet dels seus atàvics perjuís: d'historiadors dolents n'hi ha i continuarà havent-ne, com també de novel·listes fanta-

* La redacció d'aquest article no hauria estat possible sense la generosa col·laboració de la direcció i el personal de l'Arxiu del Regne de València, a més de Miguel Navarro Sorní, María Concepción Sirvent Bernabeu, María Luisa Martínez Cerveró, néta de Luis Cerveró i Gomis, i Pere Maria Orts i Bosch, bon amic seu, als quals vull expressar la meua gratitud.

¹ BATLLORI, 1972. La versió catalana fou publicada per primera vegada amb el títol “L'enaltiment de la família Borja: del segle XIIè al XVIè” en BATLLORI, 1979a: 155-209, i una segona vegada al volum IV de l'*Obra completa* de Batllori editada per Tres i Quatre (“El llinatge Borja del segle XIII al XVI”, en ídem, 1994b: 3-54). Per a alleugerir referències bibliogràfiques, es remet al lector als següents treballs, on es fa una crítica detallada de la historiografia citada al text: LA PARRA, 1996; CRUSELLES, 2000; NAVARRO, 2001; MARTÍNEZ; NAVARRO, 2002.

siosos que es delecten en la perpetuació i l'exageració dels mites. Nogensmenys, d'ençà del 1972, els historiadors descurats ja no ho tenen tan fàcil.

Sense renunciar a la teorització, i amb el “to de controlada objectivitat” característic de la seua producció borgiana,² Batllori combaté els vicis de la pseudohistoriografia Borgia mitjançant la fidelitat als principis bàsics del mètode històric tradicional: control exhaustiu de les fonts cronístiques i bibliogràfiques, sistematicitat en l'exhumació documental, i actitud crítica permanent. En “La stirpe di San Francesco Borgia”, el jesuïta català s'aplicà a la reescriptura de la història del llinatge mitjançant una acurada reconstrucció de la seua genealogia, fonamentada en documents custodiats als arxius valencians, treballament localitzats i generosament posats a la seua disposició per l'investigador valencià Lluís Cerveró i Gomis.

Com apunta Modest Prats, “La stirpe di San Francesco Borgia” és un article dens, però eficaç en la comunicació, pel seu rigor, per la seua austeritat expressiva i per l'encert en la inserció de reflexions i al·lusions a actes documentats dins l'exposició de la complexíssima trama genealògica que s'hi desenrotlla.³ Eficàcia que també deu molt als set valuosíssims arbres genealògics que acompanyen el text, i que tant faciliten al lector l'avanç en la teranyina borgiana d'homonímies, matrimonis i descendències.⁴

Marià Carbonell sintetitza com segueix la rellevància historiogràfica de “La stirpe di San Francesco Borgia”, tot citant la versió en català publicada al volum IV de l'*Obra completa* de Batllori:

Aquesta investigació és molt important, perquè permet aclarir definitivament –o quasi– uns embolicats lligams de parentiu (que, per exemple, expliquen alguns favors concedits pels dos papes Borja), però també perquè pot servir de model metodològic a l'hora d'estudiar la lenta metamorfosi –social, econòmica, cultural– d'una família, modesta a l'època feudal i encimbellada al Renaixement, i els mecanismes que la feren possible (estratègies matrimonials, endogàmia, adquisició de terres, participació en els esdeveniments polítics més rellevants del seu temps, etc.).⁵

“La stirpe di San Francesco Borgia” és encara l'única síntesi rigorosa de l'evolució històrica del llinatge des de la conquesta del regne de València fins als temps moderns, per la qual cosa constitueix la guia per excel·lència per a la recerca. Més enllà, però, de l'hercúlia reconstrucció genealògica que s'hi aporta, ferma base per a la renovació de la historiografia del llinatge, la transcendència d'aquest treball de Batllori rau en haver-nos mostrat el camí; en haver marcat als historiadors no sols les vies a explorar –fins i

² Segons l'afortunada expressió de HAUF, 1998: 42.

³ “Pròleg”, en BATLLORI (ed.), 1998: 7-8.

⁴ Els arbres publicats per Batllori no sols són útils, ans també “imprescindibles per no perdre's en un llinatge tan extens i complicat”, en paraules de RIQUER, 1998: 24.

⁵ CARBONELL, 1998: 49.

tot els textos més breus produïts per Batllori contenen un “vertader programa d’investigació històrica sobre els Borja”, en paraules de Miguel Navarro–,⁶ sinó una pauta sobre com cal fer la història dels Borja: amb fonts primàries, i en guàrdia permanent contra la infiltració de les filies i les fòbies.

I Batllori ha creat escola. Així, el seguiment fidel de les pautes traçades per Batllori i del seu *modus historiandi* ha permès a Miguel Navarro Sorní produir la que, sens dubte, constitueix la més valuosa i significativa obra recent de renovació de la historiografia dels Borja: els seus monumentals estudis sobre Alfons de Borja, papa Calixt III (1455-1458). Després de gairebé tres lustres de solitari i heroic treball personal de recerca als arxius i les biblioteques de l’extensa geografia dels Borgia, Miguel Navarro ha pogut reconstruir la trajectòria històrica del responsable de la glòria del llinatge, la imatge del qual rescata de l’oblit i deslliura dels tòpics que la distorsionaven, sobre la base d’un aparat crític d’enorme solidesa.⁷ El mateix Navarro ens recorda que les seues investigacions foren originalment inspirades pel pare Batllori.⁸

2. LES ARRELS DE LA RENOVACIÓ HISTORIOGRÀFICA

Temps enrere, historiadors com Josep Rius Serra o Ludwig von Pastor havien demostrat que es podia fer una història dels Borgia de qualitat des de Roma, sobre la base del buidatge sistemàtic dels registres vaticans, i d’una sana prevenció contra els estereotips. Tanmateix, malgrat les aportacions d’altres historiadors en aquesta línia de treball, com ara Charles Yriarte o Mario Menotti, la historiografia europea no aconseguí alliberar-se del llast ideològic, potser perquè el cognom Borgia porta incorporades unes connotacions massa antigues, arrelades i poderoses. No ens ha de sorprendre, doncs, que la veritable renovació dels estudis borgians, per la seua consistència i continuïtat, haja vingut de la recerca històrica sobre els Borja als arxius ibèrics; sense oblidar que la història dels Borja abans del 1455, any de l’entrada estel·lar del llinatge en la Història de la mà de Calixt III, només es pot fer des de la molt més restringida geografia aleshores abastada per la família.

Les llavors d’aquesta revolució historiogràfica borgiana foren plantades ben abans del 1972 per pioners com Fidel Fita, Roc Chabàs o, molt especialment, Joan Baptista Altisent i Josep Sanchis Sivera. L’obra d’aquests inspirà altres erudits de la terra –algun dels quals estava cridat a ocupar un paper capital en el futur–, però no trobà el ressò que mereixia i, sobretot, no aconseguí crear escola; fet no alié a l’impacte

⁶ 2001: 75. Navarro parla de les biografies dels papes Borja, originalment publicades en el *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (I, Madrid, 1972, p. 36-39 i 319-320), incorporades, amb dues notes complementàries, al volum IV de l’*Obra completa* (BATLLORI, 1994b: 107-124).

⁷ La tesi, amb el títol *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo*, defensada a la Pontificia Universitat Gregoriana de Roma l’any 2001, ha donat peu a la publicació de les següents monografies, a més d’un bon nombre d’articles: NAVARRO, 2003, 2005, 2008.

⁸ NAVARRO, 2005: 17.

de la guerra civil i al radical empobriment de la historiografia espanyola de postguerra. Temps grisos en què la història dels Borja quedà reduïda a la curiositat local, com exemplifica l'obra del voluntariós Ventura Pascual y Beltrán.

Hagueren de passar dècades perquè tot canviara. Dos foren els camins que portaren a l'actual efervescència dels estudis borgians. Per una banda, d'ençà dels anys seixanta es produí una pregona renovació epistemològica i metodològica de la Història ensenyada a les universitats espanyoles. Els joves historiadors professionals, imbuïts dels nous corrents de la historiografia europea, pogueren aproximar-se a l'estudi dels llinatges nobiliaris des d'una òptica ampla, de caire socioeconòmic. El seu interès no era ja tant reconstruir al detall la història particular d'un llinatge com comprendre millor la societat de l'època mitjançant la reconstrucció i l'anàlisi de les seues pautes de reproducció, en el sentit que el materialisme històric atribueix a aquest terme. Aquesta és la via que condueix a la producció d'un altre monument de la historiografia renovada dels Borja: la tesi doctoral de José Luis Pastor Zapata, el resum de la qual publicà l'any 1992 el Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals "Alfons el Vell" amb el títol de *Gandia en la Baixa Edat mitjana: la vila i el senyoriu dels Borja*.

L'altra via, la que prioritàriament ens ocupa, segueix un camí invers, des de la praxi d'un genealogisme d'inspiració positivista a l'anàlisi de les nissagues aristocràtiques en termes no sols de política dinàstica, ans també econòmics, socials i culturals. Aquesta és la "via Batllori". Batllori, posseïdor d'una sòlida formació tradicional com a historiador, estava ben al corrent de les noves tendències de la historiografia europea ja a començaments dels anys cinquanta, mercès a les seues lectures, als seus contactes i a la seua assídua participació en trobades científiques internacionals.⁹ Va ser en eixe moment quan es féu palés el seu interès pels Borja.

Els Borja, en els quals s'encreuaven la història de la Companyia de Jesús i la de la cultura catalana, interessaven força a Batllori. Un interès que comptava amb una component personal, per la seua estada al noviciat de Gandia a finals de la dècada dels anys vint, i per la possibilitat, desmentida posteriorment, que ell mateix descendira de la il·lustre família valenciana.¹⁰

Després d'haver dut a terme unes primeres recerques borgianes a l'Arxiu Secret Vaticà –centrades en els huit volums amb el fons epistolar d'Alexandre VI dels anys 1493-1494, procedents del castell Sant Àngel–, Batllori visità València a començaments dels anys cinquanta, seguint el rastre documental del llinatge. Entre els seus objectius figurava l'Arxiu de la Catedral de València, el potencial del qual ja havia estat posat de manifest per Fita, Chabàs i Sanchis Sivera. Les cartes borgianes que s'hi custodiaven constituïen el natural contrapunt del fons epistolar borgià de Roma. Allí conegué Lluís

⁹ Cf. ALCOBERRO, 2000; MARÍN; REIG, 2001; BENITO RUANO, 1991; MASSOT I MUNTANER, 1998; ROMEU I FIGUERAS, 1998.

¹⁰ Batllori descriu en primera persona la component familiar del seu interès pels Borja a *Records de quasi un segle* (2000). Per a una descripció detallada de l'iter borgià del pare Batllori, consulteu l'article de NAVARRO, 2001. Vegeu també CARBONELL, 1998.

Cerveró. Units pel rebuig a les històries ideologitzades dels Borgia i per la seua passió per les dades contrastades,¹¹ aviat s'associaren per donar a conèixer tant la història ignota dels Borja –anterior al 1455–, com una història depurada dels Borgia –posterior a eixa data–, totes dues construïdes sobre la base de la riquíssima i cridanerament poc emprada informació custodiada als arxius valencians.

No sabem amb exactitud quan començà Cerveró les seues recerques als arxius de la ciutat de València, però fou sens dubte en la dècada dels quaranta, quan unesafortunades operacions immobiliàries li permeteren disposar de força temps lliure. Cerveró, home de lleis, no tenia interès per publicar, però l'impulsava un gran interès per la història valenciana dels temps forals. Com la seua família recorda, i les seues fitxes ho demostren, “li interessava tot”.¹² Nogensmenys, la seua particular afecció per les genealogies, en especial per les de les famílies de la noblesa valenciana, sembla haver tingut una component molt personal, vinculada a l'estudi de l'ascendència de la seua esposa, Carmen de Miquel Saavedra.¹³

A l'època en què tingué lloc la providencial trobada amb Batllori, Cerveró ja havia acumulat una enorme quantitat de fitxes sobre els orígens dels llinatges aristocràtics valencians –entre ells els Borja–, producte del seu treball en els principals arxius de la capital, en especial l'aleshores Archivo Histórico Regional de Valencia –l'actual Arxiu del Regne de València–, l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi-Seminari de Corpus Christi –més conegut a la ciutat com a Col·legi del Patriarca– i l'Arxiu de la Catedral, però també d'algunes incursions en l'arxiu de l'arxidiòcesi, el municipal, els dels dominicans o els de les parròquies històriques de la ciutat. Quan Lluís Cerveró mostrà a Batllori la “munió de fitxes de documents sobre la família Borja [...] i [...] sobre les famílies valencianes importants per a la història, la literatura, les arts, el comerç, etc.” que acumulava a casa seua, el savi jesuïta restà “esborronat de veure tants i tants documents borgians i valencians”, segons el seu propi testimoni.¹⁴

La millor prova del valor de la documentació exhumada per Cerveró és el treball publicat per Batllori l'any 1972. Els documents trets a la llum per Cerveró no foren citats a peu de pàgina, però cal recordar, com sempre féu Batllori, que el text fou conce-

¹¹ Batllori relatà a Jordi Sebastià la seua trobada amb Cerveró com segueix: “Vaig conèixer don Lluís Cerveró i Gomis al començament dels anys cinquanta. De retorn d'un llarg viatge interamericà [...] del juliol del 1949 al juny de 1950, vaig començar a interessar-me per la família Borja, i en particular pel seu epistolari en llengua catalana. Després d'un tempteig a l'arxiu del castell Sant Àngel, dins de l'Arxiu Secret Vaticà [...] vaig posar-me a investigar sobre aquesta família a l'Arxiu Capítular de València, on ja havien pouat els arxivers Roc Chabàs o Josep Sanchis Sivera [...]. Als matins hi anava a treballar don Lluís Cerveró. Un dia jo discutia amicalment amb l'arxiver d'aquell temps, Olmos Canalda, que no volia admetre la descendència il·legítima dels Borja sacerdots. Vaig notar que Cerveró compartia la meua posició amb alguns senyals del cap. Olmos em cridà a part per a dir-me que estava d'acord amb mi, però que no ho podia manifestar per bé de l'Església. Li vaig contestar que l'Església no havia de defensar-se amb mentides” (SEBASTIÀ, 2000b).

¹² SEBASTIÀ, 2000a.

¹³ Cerveró assajà d'establir una ascendència Borja per a la seua muller, com ho demostren diversos quadres genealògics inèdits conservats en les caixes amb els materials preparatoris de l'edició del *Diplomatari Borja*, dipositades a l'Arxiu del Regne de València.

¹⁴ SEBASTIÀ, 2000b: 40; citat per NAVARRO, 2001: 62.

but com a avanç de la introducció al *Diplomatari Borja* de Lluís Cerveró.¹⁵ A dia de hui, podem gaudir d'un xic d'aquesta ingent massa documental mitjançant la consulta del corpus de 222 documents inclòs en el primer volum del *Diplomatari Borja* publicat per Tres i Quatre; documents de l'Arxiu del Regne de València, amb una cronologia d'entre 1299 i 1429, que en la seua major i més significativa part foren trobats per Cerveró. Entre ells figuren peces riquíssimes per a la reconstrucció del trencaclosques borgià anterior a 1455, en bona mesura *terra incognita* fins a la recerca de Cerveró, com ho són els plets substanciat davant la cort de la Governació del regne de València que interessaren la branca noble dels Borja de Xàtiva els anys 1413 i 1420.

Cal tenir present, però, que la part publicada constitueix només una molt reduïda porció de la documentació borgiana treta a la llum per Cerveró. La resta espera pacientment el seu torn de publicació dipositada a l'Arxiu del Regne de València dins sis arxivadors definitius de cartró referenciats com a "Treballs tècnics (Cerveró-Borgia)" –des d'ara, TTCB–, números 61 a 66. A més a més, hi ha els fitxers Borja personals de Batllori, que ocupen els quatre arxivadors següents. En conjunt, els materials custodiats a les caixes 61 a 70 constitueixen el que el mateix pare Batllori denominà "el fons borgià Cerveró";¹⁶ al qual es troba estretament vinculat el gran fons de fitxes genealògiques de Cerveró de lliure consulta a l'Arxiu, imprescindible per al control de les famílies emparentades amb els Borja.

3. EL MÈTODE DE TREBALL DE CERVERÓ A TRAVÉS DEL SEU FONS BORGIA

La documentació continguda als arxivadors TTCB 61 a 66 està integrada per una vasta i variada paperassa on es pot trobar un mateix document fitxat, resumit, copiat i recopiat a mà i a màquina moltes vegades. Moltes de les fitxes i les transcripcions presenten esmenes, digressions historicogenealògiques i anotacions tècniques relacionades amb l'edició. Açò es deu al fet que Cerveró no es desfèu mai de cap element produït al llarg de quatre dècades de recerca; i també al fet que Batllori, que treballà amb aquests materials a Roma, tampoc no ho féu, molt probablement per respecte al treball del seu col·laborador i amic valencià. Hi són les fitxes manuscrites més antigues, producte de les primeres incursions de Cerveró als arxius del cap i casal, escrites sobre retalls de pa-

¹⁵ "Aquest article no és altra cosa que un avenç, força reduït, de l'estudi introductor a l'obra monumental de Lluís Cerveró i Gomis, *Diplomatari genealògic i social dels Borja: segles XII-XVI*, que té en curs de publicació la Generalitat Valenciana. Els documents dels quals ens hem valgut en aquest article es trobaran fàcilment en aquella obra, per mitjà dels noms i de les dates. La recerca dels documents dels arxius de València és tasca gairebé exclusiva de Cerveró, a qui agraeixo de tot cor d'haver-me concedit el permís d'anticipar aquestes pàgines del meu estudi introductor. Les investigacions als arxius i biblioteques de Barcelona, Madrid, Londres, Roma i d'altres ciutats italianes han estat fetes per l'autor d'aquest estudi" (BATLLORI, 1994b: 3, nota 1).

¹⁶ "Les seves fitxes, nombrosíssimes, i les meves, més limitades en nombre, constitueixen el fons borgià Cerveró, dipositat pels seus fills, després de la seva mort, a l'Arxiu del Regne de València, com a fons reservat als qui haurien de coronar la seva obra" (SEBASTIÀ, 2000b: 40).

pers reciclats de molt diversa procedència –rebuts, cartes, impresos...–; hi són les primeres transcripcions per ell mecanografiades –de vegades sobre cartolines amb fantàstics dibuixos escolars, obra de les filles de Cerveró–; hi són les noves transcripcions fetes per María Desamparados Cueves Granero des de finals dels anys cinquanta; i també hi són les transcripcions definitives, virtualment enllestides per a portar a la impremta, que deuen ser contemporànies a la redacció de “La stirpe di San Francesco Borgia”.¹⁷

Aquesta inexpurgada massa conté així mateix una gran varietat de materials no directament relacionats amb els documents exhumats; materials que ajuden força en la indagació sobre la història interna del projecte. Hi ha nombrosos arbres genealògics relatius als Borja i a les famílies emparentades amb ells, en la seua major part fets per Cerveró, però també n’hi ha de fets per Batllori; retalls de premsa i fotocòpies de publicacions borgianes; notes amb reflexions de Cerveró i Batllori; galerades de textos de Batllori sobre la genealogia de diverses famílies de la noblesa catalana i valenciana; i, fins i tot, cartes originals de tots dos i d’altres personalitats. En l’apèndix documental del present text publiquem uns pocs d’aquests materials, seleccionats des de l’òptica de la qualitat de la informació que aporten tant sobre la metodologia de les recerques de Cerveró com respecte a la intrahistòria del projecte d’edició del *Diplomatari Borja*.

Malauradament, el fons borgià Cerveró no aporta gaire informació explícita sobre la primera etapa de recerca de l’erudit valencià als arxius de la capital. Hem d’acudir al testimoni de la família per a conèixer que la seua iniciació a la investigació tingué lloc a l’Arxiu de la Catedral, on, de fet, Cerveró faria la coneixença de Batllori, a començaments de la dècada següent.¹⁸

El fons borgià Cerveró sí que informa, però, sobre les prioritats i el mètode de treball de Cerveró durant les tres dècades següents. A començaments dels anys cinquanta trobem un Cerveró que prepara la investigació, com qualsevol historiador professional, a partir del control de la bibliografia (Apèndix, 5). Entre les seues fitxes més antigues es troben moltes fetes a partir del buidatge de l’opuscle “Notas para la historia de los Borjas”, de Ventura Pascual y Beltrán: una mena de “full de ruta” per a l’investigador interessat en la matèria que reunia referències documentals preses per l’autor abans de la guerra civil a l’Arxiu del Convent de Predicadors de València (Apèndix, 2).¹⁹ Cerveró, a més a més, dugué a terme consultes amb els erudits locals pertanyents a la generació anterior a la seua, coneixedors dels fons valencians, cas del propi Ventura Pascual (Apèndix, 11).

Cerveró confegia fitxes succintes, producte, com s’ha dit, del buidatge de la bibliografia (Apèndix, 2), però també de la documentació d’arxiu, en les quals fa una des-

¹⁷ “A la fi dels seixanta, les transcripcions de l’advocat Cerveró, revisades pel pare Batllori, amb l’ajut de més historiadors, en especial María-Amparo Cueves Granero, ja existia com a tal, però no s’havia donat a impremta” (BONADA, 2002: 79).

¹⁸ SEBASTIÀ, 2000a: 36.

¹⁹ PASCUAL Y BELTRÁN, 1940. Aquest treball posà Cerveró sobre la pista d’alguns dels notaris que més treballaren per als Borja durant el segle xv, cas de Tomàs Argent, Benet Salvador o Ambròs Alegret, els protocols dels quals es conservaven a l’Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca.

cripció telegràfica del contingut. Així mateix, feia fitxes en què descrivia *grosso modo* el contingut dels registres, com a pas previ al buidat sistemàtic (Apèndix, 1), i notes amb reflexions (Apèndix, 5 a 10) i autoindicacions sobre els passos a seguir en la recerca (Apèndix, 3 a 5). Historiador diletant i autodidacte, la seua metodologia no era aleshores absolutament ortodoxa, com ell mateix reconeixia (Apèndix, 20). Tanmateix, era un home dotat d'una immensa intuïció investigadora, d'un gran entusiasme i d'una enorme capacitat de treball, fets lloats per tots els qui el van conèixer (Apèndix, 17 i 18), començant pel pare Batllori.

Els testimonis coincideixen a assenyalar que l'advocat no era amic de grans desplaçaments, fora del triangle familiar València/Cullera/Torís, i que s'estimava molt la seua rutina de recerca.²⁰ Superada l'etapa inicial centrada en els papers de la seu, la seua rutina clàssica consistí durant dècades, segons Pere Maria Orts i Bosch, bon amic seu, a passar el matí a l'Arxiu del Regne i la vesprada a l'Arxiu de la Catedral o a l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca.²¹ Tanmateix, sembla molt clar que l'afany per aprofundir en la història dels Borja féu que s'aventurara a visitar altres arxius, tant del cap i casal com d'altres localitats valencianes, cas de Xàtiva, Quartell, Llombai (Apèndix, 20) o Albaida (Apèndix, 12). Fins i tot s'interessà directament per la documentació borgiana custodiada en altres centres de dipòsit cultural més llunyans, cas de l'Arxiu Històric Nacional (Apèndix, 20) o l'Arxiu de la Corona d'Aragó, alguns documents del qual integren el fons borgià Cerveró en forma de fitxes i reproduccions fotogràfiques.

4. LA INTRAHISTÒRIA DEL DIPLOMATARI BORJA A TRAVÉS DEL FONS CERVERÓ

Batllori descrigué com segueix la seua col·laboració amb Cerveró en la primera nota peu de pàgina de "La stirpe di San Francesco Borgia":

Questo articolo è soltanto un anticipo, molto stringato, dello studio introduttivo all'opera monumentale di Lluís Cerveró y Gomis, *Genealogía documentada de los Borjas: siglos XII-XVI*, che apparirà fra non molto nella serie *Miscellanea historiae pontificiae* della Pont. Università Gregoriana. I documenti adoperati in questo nostro articolo si troveranno facilmente in quell'opera, attraverso i nomi e le date. La ricerca dei documenti degli archivi di Valenza è opera quasi esclusiva di Cerveró, che ringrazio sentitamente di avermi concesso il permesso di anticipare queste pagine del mio studio introduttivo.²²

La versió catalana de l'article, publicada per primera vegada l'any 1979 al volum *A través de la història i la cultura*, seguí fidelment aquest text, però afegí la següent fra-

²⁰ SEBASTIÀ, 2000a.

²¹ Comunicació personal.

²² BATLLORI, 1972: 5, nota 1.

se: “Les investigacions als arxius i biblioteques de Barcelona, Madrid, Londres, Roma i d’altres ciutats italianes han estat fetes per l’autor d’aquest estudi”.²³

La sumària descripció del projecte, forçada pel reduït espai característic de les notes de l’aparat crític, transmet la impressió que entre ambdós investigadors s’establí una mena de divisió absoluta del treball, en virtut de la qual Batllori, que facilitava a Cerveró referències bibliogràfiques i documentals d’altres biblioteques i arxius europeus, hauria estat responsable de la producció de coneixement històric a partir dels documents valencians subministrats per Cerveró, mentre que aquest es concentrava en la preparació de l’edició del corpus documental.

Uns anys abans, en el context del cinquè Congrés Internacional de les Ciències Genealògica i Heràldica celebrat a Estocolm l’any 1960, Batllori havia descrit amb una mica més de detall la metodologia del projecte d’edició del *Diplomatari Borja*.²⁴ La traducció al català del treball presentat al susdit congrés fou publicada l’any 1994 com a annex a la traducció de “La stirpe di San Francesco Borgia”. Batllori hi diu:

La genealogia de la branca dels Borja, ducs de Gandia, ha estat força ben estudiada pels genealogistes del segle XVII ençà. Però la història de la família, des de la reconquesta del regne de València el 1238 pels catalans i aragonesos sota Jaume I fins a Roderic de Borja (Alexandre VI), i la genealogia de les branques secundàries fins al temps de Carles V havien d’ésser completades i revisades. És el treball que hem emprès, sobre la base de milers de fitxes entorn de les famílies nobles de València extretes dels arxius locals per Lluís Cerveró i Gomis i dels documents de Barcelona i del Vaticà. Ara preparem en col·laboració uns volums, *Diplomatari genealògic i social dels Borja: segles XII-XVI*, que apareixeran a cura de la Generalitat Valenciana. Els documents dels arxius de València –complets o en extracte, segons llur importància– han estat recopiats per Lluís Cerveró; la revisió sobre els originals ha estat feta per María Amparo Cueves i d’altres; jo preparo una llarga introducció sobre la història d’aquesta família a partir de les noves recerques de Lluís Cerveró i de les meves pròpies investigacions als arxius de Madrid, de Roma, de Nàpols, de Florència, de Venècia, etc.²⁵

Aquest paràgraf desvela una mica més el funcionament de la “cadena de producció”, i introdueix la figura dels col·laboradors externs que ajudaren a enllestir l’edició del formidable corpus documental, en aquest cas María Desamparados Cueves Grane-

²³ Vegeu *supra*, notes 2 i 16.

²⁴ BATLLORI, 1961, publicat amb notes en ídem, 1983a: 103-106.

²⁵ Ídem, 1994b: 55-58. Els únics canvis significatius vénen donats per la referència al projecte conjunt de Cerveró i Batllori com a *Diplomatari genealògic i social dels Borja: segles XII-XVI*, quan l’original parlava de la *Genealogía documentada de los Borjas: siglos XII-XVI*, i per la substitució de l’afirmació que el volum es publicaria a Roma per una altra, segons la qual seria publicat per la Generalitat Valenciana (malauradament desmentida pels esdeveniments).

ro, incorporada a l'equip a finals dels anys cinquanta. Tanmateix, la imatge de la rigorosa divisió del treball entre Cerveró i Batllori es manté.

Dissortadament, ni Batllori ni Cerveró –que sapiem²⁶ no descrigueren mai de forma detallada la història del projecte, ni tampoc no ens han deixat un “diari” del seu desenvolupament. Sí que disposem, però, del producte dels seus trenta anys de col·laboració, que no és altre que el fons borgià Cerveró-Batllori dipositat a l'Arxiu del Regne de València. Aquesta documentació, molt especialment les sis caixes que custodien els materials de Cerveró, tenen el mèrit no sols de permetre'ns analitzar, com hem vist, el mètode de treball de l'investigador valencià, ans també aprofundir significativament, mercés a les seues peculiars característiques, en la dinàmica interna de funcionament de la singular societat borgiana.

Com il·lustren els materials que es publiquen en l'apèndix documental, l'anàlisi del fons borgià Cerveró no invalida la imatge de l'existència d'una divisió del treball entre Cerveró i Batllori; però, certament, aquesta perd el caràcter absolut atribuït per la sintètica descripció aportada en la primera nota de “La stirpe di San Francesco Borgia”.

Les cartes de Batllori a Amparo Cueves (Apèndix, 13 a 16), i les seues múltiples anotacions sobre les fitxes i les transcripcions de Cerveró (Apèndix, 1 a 3, 6 i 9), deixen clar que el treball de Batllori en el *Diplomatari* no es limitava a la remissió de referències bibliogràfiques i documentals i a la preparació d'un text introductori, sinó que s'estenia a la preparació del corpus documental, del qual era responsable des de l'òptica de l'establiment de l'estructura, de la selecció dels continguts i de la determinació de la presentació formal. Era inqüestionablement, doncs, el director científic de l'empresa: quelcom que Batllori no gosà mai proclamar.²⁷ La direcció científica de Batllori molt probablement té a veure amb els canvis del nom del projecte entre els anys cinquanta i setanta, de l'original *Genealogía documentada de los Borjas: siglos XII-XVI* ideada per Cerveró, al *Diplomatari genealògic i social dels Borja: siglos XII-XVI* anunciat en “La stirpe di San Francesco Borgia”.

A més a més, el fons borgià Cerveró deixa clar que l'investigador valencià féu quelcom més que recol·lectar dades. Cerveró subministrava a Batllori la informació factual ja processada, acompanyada de meditates reflexions suportades per evidència empírica. Sens dubte, aquests comentaris i reflexions ajudaren al pare Batllori tant o més

²⁶ Els hereus de Cerveró no han trobat papers al respecte, però potser n'apareguen als llocs on Batllori visqué i treballà; de fet, Maria Toldrà ha donat a conèixer l'existència a l'Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya de fragments de proves d'impremta de la *Genealogía documentada de los Borjas. Siglos XII-XVI* (TOLDRÀ, 2007).

²⁷ En una de les seues últimes entrevistes, Batllori descriu el treball en el *Diplomatari Borja* com segueix: “Els textos, sobretot en llatí, calia revisar-los abans de passar a llur publicació. I calia fer una tria dels que mereixen una publicació íntegra o quasi (abreujant els paràgrafs dels formularis), aquells dels quals convenia transcriure les parts cabdals per a la història genealògica, econòmica i social dels Borja, els que haurien d'ésser només extractats, i els que havien de passar a les notes. A aquestes tasques ens vam dedicar tots dos, sobretot des que, en complir setanta anys, l'any 1969, vaig poder deixar la direcció de la revista *Archivum historicum Societatis Iesu* i assolir bastants anys sabàtics a la Universitat Gregoriana on vaig ensenyar des del 1952” (SEBASTIÀ, 2000b: 40).

que els freds documents a l'hora de resoldre els dubtes als quals feia front en aprofundir en la genealogia dels Borja.²⁸ Les cartes dirigides per Cerveró al pare Batllori constitueixen el millor exponent d'aquesta dimensió poc coneguda de l'investigador valencià, almenys en l'àmbit dels estudis borgians:²⁹ la de l'investigador que teoritza (Apèndix, 19 i 20).

Entre els materials del fons hi ha molts altres testimonis de l'activitat reflexiva de Cerveró. És el cas de les múltiples esmenes i digressions introduïdes a les fitxes i les transcripcions, gairebé sempre basades en l'evidència empírica (Apèndix, 5 a 10), i, sobretot, dels nombrosíssims esborranys d'arbres genealògics amb anotacions que hi trobem, als quals sembla referir-se com a "ensayos de genealogía documentada" (Apèndix, 20). Pel que fa als estudis genealògics, sembla molt clar que si Cerveró no va escriure gaire, és perquè preferia teoritzar traçant arbres, les diferents versions i les múltiples correccions dels quals, convenientment recolzades sobre referències documentals, marquen, de fet, les fites del progrés cap a la confecció d'una genealogia depurada dels Borja.³⁰ I d'una o d'altra manera, ell era plenament conscient de la rellevància de la tasca que duia a terme (Apèndix, 7).

5. SOBRE LES ESPATLLES DE GEGANTS

"La stirpe di San Francesco Borgia" era, com s'ha dit, un avanç simplificat de la introducció del Diplomatarium Borja, redactat per Batllori amb el vist-i-plau de Cerveró. Les idees i el treball de reconstrucció genealògica de Cerveró, el qual tingué el mèrit d'aclarir molts punts clau de la genealogia dels Borja, hi són presents, tant en el text com en els arbres genealògics que l'il·lustren. Batllori mateix ens ho indica, tant mitjançant comentaris escrits preservats entre els materials del fons borgià Cerveró,³¹ com en forma de declaració explícita:

²⁸ És en aquest sentit que caldria interpretar, doncs, les següents paraules de Batllori: "[...] un erudit local, un advocat de València afeccionat a la història de l'art i a la genealogia, passava tot el temps que podia als arxius de València, dedicat principalment als Borja. Amb els seus treballs vaig poder resoldre molts dubtes meus sobre els personatges borgians". Vegeu BATLLORI, 1994a: 52.

²⁹ Les publicacions de Cerveró són doblement excepcionals, tant per la seua qualitat com en el sentit primigeni de la paraula –són ben poques, en comparació amb la magnitud i la riquesa dels seus fitxers–: el treball "Pintores valentinos: su cronología y documentación" en nou entregues per a les revistes *Archivo de Arte Valenciano* i *Anales del Centro de Cultura Valenciana* (CERVERÓ, 1956-1972), i les col·laboracions amb el pare Batllori, de les quals es parla més endavant.

³⁰ Una carpeta amb quadres genealògics porta la següent indicació manuscrita de Cerveró: "Nota: no están bien colocadas las generaciones pues es el primer árbol de ensayo. Luis Cerveró" (ARV, TTCB, caixa 63).

³¹ Al cantó superior esquerre d'una transcripció mecanografiada parcial del plet que enfrontà Jofré de Borja amb els creditors dels Montcada davant la cort de la Governació del regne de València, Batllori anotà: "Cerveró creu que era Escrivà i no Homs", ço que indica que fou Cerveró qui establí la filiació correcta del personatge i documentà l'entroncament dels Borja nobles de Xàtiva amb la línia dels senyors d'Agres de la família Escrivà.

Cerveró va trobar la distribució del cognom i dels membres més cabdals per tot el Regne de València entre el segle XIII i XVI; la importància d'uns Borja establerts entre Xàtiva i València, dels quals sortiran els grans Borja històrics; llur posició econòmica, que començà a pujar la primera meitat del segle XV; els altres llinatges amb què s'encreuaven, entre ells els Pròxita, descendents del Joan de Pròscida que procurà al rei Pere el Gran el regne de Sicília, i també els Escrivà, que havien tingut a València alts llocs de govern i diferents feus molt rics des de la conquesta de Jaume I. També va descobrir la diferència entre els Gil de Borja, que primer canviaren l'ordre dels cognoms i després es digueren simplement Borja; els nombrosos eclesiàstics que, a partir del pontificat de Calixt III, posseïren un munt de beneficis a Roma i a la diòcesi de València; la possessió i administració del ducat de Gandia, ja en temps de Ferran II el Catòlic, i de la baronia, després marquesat de Llombai, etc. I sobretot els contactes constants dels Borja valencians amb el pontificat romà, els Estats Pontificis i el Regne de Nàpols. Les troballes de Cerveró, més que modificar, varen completar i matisar molts punts valuosos de la història de la família valenciana de més importància històrica durant els segles XV i XVI.³²

D'haver aconseguit portar el *Diplomatari genealògic i social dels Borja* a la impremta, tal vegada Batllori i Cerveró haurien signat conjuntament l'estudi introductori que mai no arribà a ser redactat. No hauria estat estrany ni excepcional. Només cal recordar que tots dos signaren una altra peça capital dels estudis genealògics de la noblesa medieval valenciana, l'article "El comte Dionís d'Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d'Aragó",³³ així com una molt detallada veu sobre la família Escrivà per a la *Gran Enciclopèdia Catalana*.³⁴

Anant una mica més enllà en aquest exercici d'història contrafactual, hom pot així mateix albirar que la introducció conjunta, mai no redactada, hauria fins i tot ultrapassat l'altíssim nivell de qualitat assolit per "La stirpe di San Francesco Borgia", on, malgrat la permanent i esgotadora lluita d'ambdós investigadors contra els mites i els fets poc fonamentats de la pseudohistòria dels Borja,³⁵ s'infiltraren uns pocs, cas de l'atribució a Roderic Gil de Borja, avi patern d'Alexandre VI, de la paternitat d'un Roderic de Borja bisbe d'Urgell i de Barcelona, mort l'any 1478, o de la pretesa noblesa de Domé-

³² SEBASTIÀ, 2000b: 40.

³³ Comunicació presentada al X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó celebrat a Saragossa l'any 1976 (BATLLORI, 1979b); publicada de nou amb el mateix títol en ídem, 1983b: 166-182, i al volum IV de l'*Obra completa* (ídem, 1994b: 59-77) amb el títol "El comte Dionís d'Hongria i els feus valencians dels Borja".

³⁴ BATLLORI; CERVERÓ, 1974.

³⁵ En la nota en què descriu el contingut del volum B-15 de la Col·lecció Salazar de la Real Academia de la Historia, i després d'haver resumit en un quadre genealògic el contingut de la seua primera peça (el manuscrit 18.658, anònim del XVII, "Historia genealògica de la Illustríssima y Nobilíssima Casa de Borja, con las ilustres familias que descien den della"), Batllori escriu, pel que fa a la resta de peces: "altres peces borganes plenes de disbarats + alguns documents ja coneguts i d'altres clarament falsificats" (ARV, TTCB, caixa 63).

nec de Borja, pare de Calixt III –no defensada però tampoc no desmentida a l'article del 1972. No debades, tant els documents que proven que el fill primogènit de Roderic Gil de Borja fou un Roderic Gil mort entre 1410 i 1413, com el document que prova que l'ofici de Doménec de Borja era el de tintorer, es troben entre les carpetes que contenen el Diplomatarí enllestit per a la seua publicació.³⁶

Batllori mai no amagà el deute que tenia amb Cerveró, i el fet de subratllar, més enllà de les aportacions documentals, la contribució teòrica de l'infatigable investigador valencià a "La stirpe di San Francesco Borgia" no constitueix cap demèrit per al savi català. Ben al contrari, allò que entre altres coses mostra la intrahistòria esbossada en aquestes pàgines és la manera com el magisteri de Batllori esperonà el geni investigador de Lluís Cerveró i permeté traure el màxim profit a la seua intuïció i la seua perseverància, en benefici de la historiografia dels Borja.³⁷

APÈNDIX DOCUMENTAL³⁸

1

S. d. [València]

Fitxa manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró, en què es descriu a grans trets el contingut d'un cert protocol del notari valencià Francesc Menor, custodiat a l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi-Seminari de Corpus Christi de València.

Font: Arxiu del Regne de València (des d'ara, ARV), TTCB, caixa 62.

Ojo.³⁹

Interesante.⁴⁰

³⁶ En aquestes carpetes hi ha molts altres documents que proven els progressos experimentats per la recerca arxivística de Cerveró després de la publicació de "La stirpe di San Francesco Borgia", com ara el document de 1436 que prova que la Torre de Canals fou adquirida per Jofré de Borja al ciutadà de Xàtiva Guillem de Torres, citat com a novetat en carta enviada a Batllori l'any 1976 (Apèndix, 19). Miguel Navarro trobà i publicà aquest document en el context de les seues pròpies investigacions; vegeu NAVARRO, 2000.

³⁷ Fa l'efecte que tant la sistematicitat en el buidatge dels arxius de la ciutat de València com la progressiva ampliació dels horitzons de la recerca Borja de Cerveró –a la resta d'arxius borgians valencians primer, i a altres arxius l'Estat espanyol després–, poden haver estat inspirades, directament o indirecta, per Batllori; si més no, per haver atiat el seu innat entusiasme investigador. Interessaria, en aquest sentit, establir la data exacta en què es produí la providencial trobada a l'Arxiu de la Catedral.

³⁸ Per a facilitar la lectura, es regularitza l'ús de la puntuació, l'accentuació i les majúscules, i es desenvolupen les abreviatures no habituals; s'esmenen algunes errades ortogràfiques, amb indicació d'allò corregit a peu de pàgina; entre claudàtors i en cursiva, lletres o paraules introduïdes per a facilitar la comprensió; els suspensius entre claudàtors indiquen passatges il·legibles.

³⁹ Anotació manuscrita que sembla ser de Batllori al cantó superior esquerre.

⁴⁰ Anotació manuscrita –sembla ser d'Amparo Cueves– al cantó superior dret.

Protocolo de Francisco Menor n. (2065) Archivo del Patriarca. Contiene gran cantidad de actos referentes a censos, pagos etc. Salen allí los nombres de Beatriu Borja, el mercader Spanotchi, Juan de Borja, Joan Lópiz, etc.

Siguen⁴¹ los capítulos matrimoniales entre Gaspar de Pròxida y Lucrecia Borja, así como el reconocimiento como señora de los lugares de Almenara, Losa, Chilches, en favor de Lucrecia, caso de aceptar y contraer matrimonio con Gaspar de Pròxida, heredero de aquellos lugares. Trae también los nombres de los vasallos de dichos lugares.

Varias épocas de Juan Llopiz, procurador de Juan de Borja, barón de Chella.⁴²

2

S. d. [València]

Fitxa mecanografiada de Lluís Cerveró sobre Isabel de Borja, esposa de Jofré de Borja [i germana d'Alfons de Borja, papa Calixt III]. El pare Batllori fa observacions, relacionades amb el fet que Cerveró no subministre una referència arxivística estàndard.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

Borja Isabel⁴³ de ... consorte de Jofré de Borja

Inventario ante Benito Salvador en⁴⁴ 25-X-1468.

Estos protocolos pertenecieron a la viuda de Rodrigo y luego a Juan Bautista Eximeno. Estuvieron en la calle del Milagro en Valencia.⁴⁵

Publicar si se conserva, si no, citarlo.⁴⁶

3

S. d. [València]

Fitxa manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró sobre Joan de Borja, *infans romanus* [fill d'Alexandre VI i de mare desconeguda, duc de Nepi i de Camerino], on esbossa l'estratègia per a localitzar proves de la seua filiació. Amb anotacions del pare Batllori.

⁴¹ Aquest paràgraf està escrit al verso de la fitxa.

⁴² És anotació manuscrita de Cerveró al marge.

⁴³ "Borja Isabel" en majúscules a l'original.

⁴⁴ Ratllat "27-6".

⁴⁵ Aquesta referència als protocols del carrer del Miracle és sens dubte producte del buidatge per Cerveró de l'article de PASCUAL Y BELTRÁN, 1940.

⁴⁶ "Publicar si se conserva, si no, citarlo" és anotació manuscrita al marge de Batllori.

Font: ARV, TTCB, caixa 63.

No.⁴⁷

Juan de Borja infante romano.

Probablemente la declaración de sucesión de éste a favor de Juan III Duque de Gandia debe de hallarse en A.R.V. Gobernación Litis,⁴⁸ que murió entre 1548⁴⁹ y 23 de octubre de 1549; como esta declaración de sucesión va precedida de prueba testifical que acredite la defunción, y el parentesco con el heredero, de ahí que sería muy interesante hallar este documento.

En 1548 Juan III estaba muerto
el sucesor fue San Francisco de Borja⁵⁰

Véase bula de Paulo III
Monumenta Historica S. I.
tomo Borgia, tomo I⁵¹

4

S. d. [València]

Nota manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró amb reflexions sobre com trobar els testaments de Sibil·la d'Oms [Sibil·la Escrivà, muller de Roderic Gil de Borja, avi patern d'Alexandre VI], de Joan de Borja [fill de l'esmentada parella] i de Francesca Fenollet, muller de Roderic de Borja [molt probablement, el pare de Roderic Gil].

Font: ARV, TTCB, caixa 66.

Sibília Oms hizo testamento el 27-XII-1401 y codicilo con su marido el 23 agosto 1409 ante Juan Borrell escribano de Xativa.⁵²

Según mis notas el codicilo de esta señora consta⁵³ en⁵⁴ índice del⁵⁵ archivo del Marqués de Malferit con el⁵⁶ documento n° 178.

⁴⁷ Anotació manuscrita al cantó superior esquerre, molt probablement de Batllori.

⁴⁸ En referència a la sèrie *Litium* de la secció Governació de l'Arxiu del Regne de València.

⁴⁹ Sobreescrit "1548"; la data prèviament ratllada és il·legible.

⁵⁰ Anotació manuscrita de Batllori al peu de la fitxa.

⁵¹ Nota manuscrita de Cerveró al verso de la fitxa.

⁵² Ratllat "Fernández de Betancourt en su tomo IV toma esto del Arch".

⁵³ Ratllat "que".

⁵⁴ Ratllat "el".

⁵⁵ Sobreescrit "índice del".

⁵⁶ Ratllat "número".

Francisca Fenollet, mujer de Rodrigo de Borja, testamento recibido por Francisco Sabater, notario [de] Xativa el 2-4-1375.

Hay que consultar todos los notales de Juan Borrell y de Francisco Sabater existentes en APV.⁵⁷

Buscar el testamento de Juan de Borja⁵⁸ Oms⁵⁹ 27-11-1411 depositado ante el notario Francisco Agu[a]lada.

5

S. d. [València]

Dues notes manuscrites autògrafes de Lluís Cerveró consecutives i relacionades; la primera d'elles, amb destinatari desconegut (ell mateix?), conté instruccions respecte a l'estratègia a seguir per a tractar d'aclarir el possible entroncament dels Borja nobles de Xàtiva amb els Oms de Catalunya; en la segona fa constar l'error en què es trobaven els historiadors que identificaven la muller de Roderic Gil de Borja, avi d'Alexandre VI, com a Sibil·la d'Oms, ja que la documentació per ell exhumada deixava fora de tot dubte que realment fou Sibil·la Escrivà i Pròixita.

Font: ARV, TTCB, caixa 66.

Veas si puedes subir la genealogía por el apellido Catalan Oms, o Doms, o d'Oms. El enlace con los Borja es anterior a 1410, más abajo de esta fecha no interesa.

Si tienes alguien en Barcelona que investigue los Borjas correspondientes al reinado de Alfonso⁶⁰ II en el Archivo de la Corona de Aragón para subir la genealogía. Lo de Jaime I y Pedro el Grande no interesa, pues ya está publicado, y yo he sacado notas de ello.

Después⁶¹ de esta nota, resultando que Rodrigo Gil de Borja, a quien dan como casado con Sibília⁶² d'Oms, no fue casado con esta Sra., sino con Sibília Escrivà y Pròixita, queda por investigar si la Sibília d'Oms fue mujer de otro Rodrigo Gil de Borja padre del referido, lo qual es probable, habida cuenta que⁶³ por la fecha en que otorgó⁶⁴ testamento 27-XII-1401 y codicilo en 23 agosto 1409, bien pudiese ser mujer del Rodrigo Gil de Borja padre del otro Rodrigo Gil de Borja.

⁵⁷ En referència a l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca.

⁵⁸ Ratllat "Escrivà".

⁵⁹ Sobreescrit "Oms".

⁶⁰ Ratllat "III".

⁶¹ Escrit després d'haver ratllat "Después" en primera instància.

⁶² Ratllat "d'Oms".

⁶³ Ratllat "que es muy raro que".

⁶⁴ Ratllat "codicilo".

6

S. d. [València]

Fitxa mecanografiada de Lluís Cerveró sobre el testament de Roderic Gil de Borja [avi patern d'Alexandre VI], en la qual corregeix Teixidor, qui errà a l'hora d'identificar Sibila [Escrivà], esposa de Roderic Gil de Borja, com a Sibila d'Oms. Amb anotació manuscrita de Batllori.

Font: ARV, TTCB, caixa 66.

Inútil.⁶⁵

Rodrigo-Gil de Borja, doc. 1408-10

1. Según J. Teixidor O. P., Epítome ms. del AMV,⁶⁶ fondo Serrano Morales, Rodrigo-Gil testó en Xàtiva, ante el notario Pere Coscollà, el 5 mayo 1410, y el testamento se publicó el 18 de agosto. Y añade: “en él consta que su mujer Sibila d'Oms, señora catalana, sólo tuvo en hijo a Rodrigo, Galceran, Jofré, Juan Gil y Leonor”. No hemos hallado este testamento. Los codicilos citados en el texto que publicamos deben de referirse a un testamento anterior, de ser exacta la fecha de 1408. Lo de Sibila d'Oms lo debe de añadir por su cuenta Teixidor, pues consta que se llamaba Sibila Escrivà. Cf. supra, Estudio preliminar, cap. II.

7

S. d. [València]

Nota manuscrita autògrafa de Cerveró sobre una cartolina emprada per custodiar documents de Guillem Ramon de Borja [i Sanoguera, fill d'Ot de Borja i Violant Sanoguera], on analitza la seua filiació i fa una digressió crítica amb la historiografia borgiana que es limitava a perpetuar els tòpics encunyats pels crítics del llinatge, tot reivindicant el recurs a fonts primàries.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

Sólo ha existido un Guillem de Borja, siendo hipotético el que monseñor de Roo llama Guillem Ramon de Borja⁶⁷ pero incluyendo con los Borja Lançol, y suponiéndolo hijo de Pedro Guillem Borja Lanzol y de Juana de Borja;⁶⁸ es⁶⁹ evidente, pues el Gui-

⁶⁵ Anotació manuscrita de Batllori. Mitjançant aquesta mena d'observacions, Batllori anava descartant les fitxes i els documents que ja havien estat superats o bé per progressos en la investigació, o bé per la millora de la transcripció.

⁶⁶ En referència a l'Arxiu Històric Municipal de València.

⁶⁷ Ratllat “y Llançol”.

⁶⁸ Ratllat “Moncada”; sobreescrit “Borja”.

llem Ramon de Borja (sin Lançol)⁷⁰ estaba pletórico de vida en las fechas de dichas últimas voluntades⁷¹ e hizo un testamento muy⁷² sesudo antes de partir con los Reyes Católicos a la conquista de Granada, en la que estuvo con Pedro Luis I Duque de Gandia.

Lástima⁷³ que monseñor de Roo no visitase personalmente los archivos de Valencia y Xàtiva, tanto como trabajó en el del Vaticano, pues si así hubiese sido, habría pocas cosas que dilucidar⁷⁴ en los Borja, y esta observación la hago extensiva a todos aquellos que han encontrado más cómodo para su trabajo copiar lo que otros dijeron con anterioridad sobre esta familia en vez de investigar en documentos auténticos; y nada digamos⁷⁵ de los que desde el extranjero⁷⁶ se gozaron de mostrarnos a los Borja como verdaderos monstruos, y que, en vista de que de las bulas y breves sobre los que trabajaron no encontraban demostrada una filiación exacta y detallada de sus biografiados, no vacilaron en⁷⁷ infamarlos con supuestas bastardías de papas y cardenales; así ocurrió por ejemplo con⁷⁸ el cardenal Francisco de Borja, arzobispo de Cosenza, al considerarlo bastardo de⁷⁹ Calisto III, y con Gaspar Jofré de Borja, obispo de Segorbe, a quien también han supuesto bastardo de César Borja; pero en fin, dejemos que hablen los documentos, que valen más que la conjetura de tal o cual escritor, y ni que decir tiene que la mía propia.

8

S. d. [València]

Nota manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró amb reflexions sobre la necessitat de superar les mancances de la pseudohistoriografia antiborgiana mitjançant l'exhumació de documents, il·lustrades pel cas de Gaspar Jofré de Borja [bisbe de Sogorb].

Font: ARV, TTCB, caixa 66.

Gaspar Jofré de Borja era en realidad y probado con documentos sobrino biznieto de Alejandro VI; en la bula de concesión del Archidiaconato de Valencia no hace referencia al parentesco que unía a Alejandro con Gaspar Jofré, sino al parentesco de éste

⁶⁹ Ratllat “la casualidad [h]a querido que haya encontrado los dos testamentos de este matrimonio donde el tal supuesto hijo no aparece, siendo así como que no existió nunca, y la confusión”; a continuació hi deia “es”, però Cerveró ho va ratllar, i va haver de reescriure l'article al marge.

⁷⁰ Els parèntesis han estat afegits *a posteriori* a llapis.

⁷¹ Sobreescrit “en las fechas de dichas ultimas voluntades”.

⁷² Ratllat i sobreescrit de nou “muy”.

⁷³ Aquest paràgraf es troba escrit al verso del paper.

⁷⁴ Hi diu “dilucidad”, a l'original.

⁷⁵ Ratllat “q”.

⁷⁶ Hi diu “extrangero”, a l'original.

⁷⁷ Ratllat “consi”.

⁷⁸ Ratllat “Juan de Borja arzobis”.

⁷⁹ Ratllat “A”.

con el difunto cardenal Juan de Borja menor,⁸⁰ empleando⁸¹ el término nepos en su acepción lata.

Los detractores del papa han querido ver en esto una fórmula de disimulo⁸² para ocultar un nacimiento ilegítimo del mencionado Gaspar Jofre de Borja, pero los documentos demuestran que no hubo tal, por ello solamente se le legitima del defecto de edad y no del “defectu natalium”.

¿Quién nos asegura que no haya ocurrido lo mismo con César y demás hermanos?

9

S. d. [València]

Nota manuscrita autògrafa de Cerveró sobre una quartilla, amb reflexions sobre la descendència de Galceran de Borja [i Escrivà, oncle d'Alexandre VI], al qual es refereix com a Galceran de Borja I.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

Galceran II de Borja casó con Tecla Navarro d'Alpicat como lo demuestran los documentos que acompaño, no obstante Monseñor de Roo en el Apéndice del tomo I⁸³ de su obra “Los Borjas de la leyenda”, y señalado con el n° 20, aporta un documento de fecha 1494 mediante el cual Alejandro VI legitima a Juan de Borja y Galceran de Borja, hijos de Galceran de Borja, caballero valentino⁸⁴ y de mujer soltera, y esto no se compagina con que⁸⁵ el Galceran de Borja y Moncada a quien nos referimos aparece ya casado en documento de 20-7-1446 con na Tecla Navarro.

Tampoco puede referirse la mencionada legitimación respecto a Juan y Galceran de Borja, hijos de Galceran I de Borja, pues este, en documento que aporto de 30-7-1426, constituye procuradora a su mujer Isabel de Moncada, y en su testamento que aportamos de 29-9-1435 no los nombra como hijos.⁸⁶

Los Galceranes de Borja III y IV son ya de fecha muy posterior, y también fueron legítimamente casados, el 1° con Catalina de⁸⁷ Loris y Borja y el 2° con Mª de Mendoza,

⁸⁰ Ratllat “mayor”; sobreescrit, “menor”.

⁸¹ Ratllats, successivament, “el” i “la”.

⁸² “Desimulo” a l'original.

⁸³ Sobreescrit “del Tomo I”.

⁸⁴ “Juan de Borja y Galceran de Borja, hijos de Galceran de Borja, caballero valentino” ha estat encerclat per Batllori, que escriu al marge “ep”.

⁸⁵ Ratllat “Galce”.

⁸⁶ Sobreescrit “y en su testamento que aportamos de 29-9-1435 no los nombra como hijos”; les “s” de “los” i “hijos” afegides posteriorment, quan també se suprimí “como que no lo”, mots amb què continuava la frase.

⁸⁷ Ratllat “Borja”.

y en ningún caso pueden considerarse como padres de los legitimados Juan y Galceran de Borja.⁸⁸

Tampoco⁸⁹ la bula de legitimación se refiere a los hijos de Galceran de Borja vecino de Játiva, pariente indudablemente de Alejandro VI y⁹⁰ cuyos herederos tenían un olivar y viña en Xàtiva y que no he logrado⁹¹ determinar, ya que había muerto en 15-XI-1470, fecha muy anterior al nacimiento de los legitimados.

Si se trata de Galceran de Borja I o de otro pariente del mismo nombre, o hay que suponer que la mencionada bula es falsa e interpolada en el Archivo Vaticano [o...]⁹²

10

S. d. [València]

Nota manuscrita autògrafa de Cerveró al peu d'una cartolina de dibuix emprada per a custodiar documents de Joan de Borja i Navarro, cardenal de Monreale, amb digressions sobre el seu parentiu.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

No fue hijo, como han supuesto algunos historiadores, de Galceran de Borja y d'Oms, pues éste testó 26-9-1435, en que sólo nombra a sus hijos Galceran, Bernadona y n'Òtic; tampoco se menciona a Isabel de Moncada, mujer que fue del testador, seguramente por haber ya fallecido en aquella fecha y por tanto, al hablarnos los documentos de que Juan de Borja, Cardenal de Monreal, nació⁹³ a fines del año 1446⁹⁴ y que fue hijo de Galceran de Borja, necesariamente ha de serlo de Galceran de Borja y Moncada, que en 1446 ya era casado con Tecla Navarro, siendo⁹⁵ por tanto sobrino segundo de Alejandro VI, es decir, hijo de primo hermano.

11

1953, març 25. València

⁸⁸ A continuació venia aquest paràgraf, que Cerveró suprimí per complet: "Tanto Galceran de Borja II como el III tuvieron dos hijos legítimos Juan y Galceran y no es lo probable que a sus bastardos, si los tuvieron y yo creo que no, les pusiesen los mismos nombres que a los legítimos".

⁸⁹ Ratllat "La conclusión caben dos soluciones o admitir que"; sobreescrit "Tampoco".

⁹⁰ Ratllat "la", i ratllat posteriorment "que tenía casas y tierras en Xàtiva, en la misma parroquia de San Pedro y en la partida 'de les dotse', lindantes con otras propiedades de los mismos miembros de la familia, o se trata de bulas falsas e interpoladas".

⁹¹ Ratllat "podido"; "logrado" sobreescrit.

⁹² Aquest paràgraf, iniciat al verso de la quartilla, restà inacabat.

⁹³ Sobreescrit "nació".

⁹⁴ Ratllat "e hijo de".

⁹⁵ Aquesta part final de la frase es troba al verso de la cartolina.

Nota mecanografiada de Ventura Pascual y Beltrán dirigida a Lluís Cerveró, amb la qual li subministrà la referència d'un document notarial en què constava que la muller de Galceran de Borja [i Escrivà, oncle d'Alexandre VI] fou Isabel de Montcada, filla d'Ot i germana de Joan de Montcada.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

Sr. D. Luis Cerveró Gomis. Querido amigo: anoche, registrando mis papeles, hallé la siguiente nota:

35. Donación de Castellana⁹⁶ Díez, mujer de D. Otón de Moncada, a D. Juan de Moncada, su hijo, ante Tomás Argent, en 31 de diciembre 1434. Dícese en ella que Isabel de Moncada, hermana de dicho D. Juan, era casada con D. Galceran de Borja.⁹⁷ (Hállase el documento citado en el Archivo del Patriarca).

Si desea V. más datos los hallará en la revista Saitabi, número 3, en mi artículo "Notas para la historia de los Borjas".

Su afmo.

Ventura Pascual⁹⁸

25/3/53

12

1954, juny 20. [Albaida o València]

Nota manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró sobre dos folis, en la qual explica què va fer el dia que visità l'Arxiu Històric Municipal d'Albaida.

Font: ARV, TTCB, caixa 66.

Rodrigo de Borja⁹⁹

Señor de Adzueva en el valle y término¹⁰⁰ de Albaida. Abuelo paterno de Alejandro VI.¹⁰¹

Anterior al 18-8-1410.

Para averiguar algo sobre Adzueva fui a Albaida¹⁰² el 20 junio 1954, y en el Archivo Municipal y Legajo del año 1447 hallé un¹⁰³ Libro de Empadronamiento¹⁰⁴ desencu-

⁹⁶ Ratllat per Cerveró: "Catalina"; sobreescrit per Cerveró amb llapis, "Castellana".

⁹⁷ Fins ací, el paràgraf es correspon fidelment amb al text publicat en PASCUAL Y BELTRÁN, 1940: 10.

⁹⁸ Autògrafa.

⁹⁹ Dalt a la dreta, Cerveró ha numerat el foli amb "1".

¹⁰⁰ Sobreescrit "y término".

¹⁰¹ Sobreescrit "Abuelo paterno de Alejandro VI".

adernado correspondiente al citado año, pero en el centro hay otro cuaderno de letra¹⁰⁵ algo encarnada en comparación con la del cuaderno¹⁰⁶ citado¹⁰⁷ cuya letra es negra y más apretada que la del documento interpolado, que es más espaciada entre letra y letra; al parecer¹⁰⁸ es¹⁰⁹ bastante más antiguo el documento interpolado cuyas dos últimas hojas, de iguales caracteres que las que están unidas,¹¹⁰ son las que citan las propiedades de Rodrigo de Borja en el “loch de Adzueva”.

Este Rodrigo de Borja fue el abuelo de su homónimo Alejandro VI, ahora bien como¹¹¹ su testamento¹¹² se publicó en¹¹³ 18-8-1410, podemos fechar el documento con seguridad anterior a esta fecha; desde¹¹⁴ esta fecha¹¹⁵ lo poseyó¹¹⁶ Juan de Borja y d’Oms su hijo, y al morir [...] le sucedió su hermano¹¹⁷ Jofré de Borja hasta su fallecimiento, que debió ser pocos días antes del 24 Marzo 1437, en que se publicó su testamento por el notario Miguel Pérez de Montagut, y la madre de Alejandro VI, Isabel de Borja, usufructuó durante su vida¹¹⁸ dicho lugar de Adzueva, siendo tutora y curadora de los hijos habidos durante su matrimonio.

Esta¹¹⁹ interpolación no pudo tener otra finalidad que la de conservar los restos de un libro de empadronamiento antiguo en otro más moderno que trataba de la misma materia, y al que en cierto modo servía de antecedentes.¹²⁰

13

1959, juny 23. Madrid

Carta mecanografiada de Miquel Batllori dirigida a Amparo [Cueves], relativa a la marca del projecte de publicació del Diplomatarí Borja i una altra investigació no rela-

¹⁰² “Albayda” a l’original.

¹⁰³ Ratllat “E”.

¹⁰⁴ Ratllat “sin tapas”.

¹⁰⁵ Ratllat “más encarnada”.

¹⁰⁶ Ratllat “en cuestión”.

¹⁰⁷ Ratllat “y de”.

¹⁰⁸ Ratllat “es”.

¹⁰⁹ Ratllat “es”.

¹¹⁰ Ratllat “d”, afegit “s”.

¹¹¹ Ratllat “hizo”.

¹¹² Les dues últimes síl·labes de “testamento” inicien la continuació de la nota al segon foli. Dalt a la dreta, Cerveró ha numerat el foli amb “2”.

¹¹³ Ratllat “a”, afegit “e”.

¹¹⁴ Afegit “sde”.

¹¹⁵ Ratllat “hasta”.

¹¹⁶ Ratllat “Sibi”.

¹¹⁷ Sobreescrit a llapis “Juan de Borja y d’Oms su hijo, y al morir [...] le sucedió su hermano”; ratllat *a posteriori* entre “y” i “al morir”, “luego el herma”.

¹¹⁸ Ratllat “el”.

¹¹⁹ Ratllat al principi “L”.

¹²⁰ Paràgraf escrit amb llapis, afegit posteriorment.

cionada amb els Borja. Escrita sobre una quartilla amb capçalera del Col·legi de la Companyia de Jesús al carrer Almagro número 6 de Madrid.

Font: ARV, TTCB, caixa 63.

23 junio 1959

Muy apreciada Amparo:

La semana pasada le hice enviar un cheque de 2.500 ptas. por medio del P. Vicente Segarra, como adelanto por el trabajo de este mes, 15 junio a 15 julio 1959. Antes de partir para Roma aseguraré otras dos mensualidades, enviando al padre Mariano Bosch, ministro de la casa profesa, 5.000 ptas. más; pues tal vez para entonces esté ya usted ausente de Valencia. Fuera de ello, si los reajustes de cambios internacionales repercutiesen en el costo de la vida, estoy dispuesto naturalmente a aumentar¹²¹ los honorarios en la misma proporción en que subieren en Valencia los salarios libres.

Ahora me permito pedirle otro favor, no borgiano. Estudiando las notas que tomé en ese Archivo cuando pasé no la última vez, sino a principios de mayo, veo que me convendría tener un microfilm de las siguientes cartas anuas conservadas en el legajo jes. 82: Anuas latinas de 1642, 1643 y 1644 no de toda la provincia de Aragón, sino sólo de los colegios de Barcelona, Gerona, Urgel, Manresa, Vich y Perpiñán, entonces separados por la guerra (son anuas de los seis colegios juntos). Anua castellana de Lérida, 1644 y 1647. Anua castellana de Tarragona de 1647.

Sería mejor que me enviase el microfilm, certificado, directamente a Roma, via dei Penitenzieri 20, junto con la factura, que haré pagar desde España, pues espero que no será¹²² una cantidad muy alta. Con todo, si fuese posible recibir la factura aquí en Madrid antes del 4 de julio, la pagaría inmediatamente por giro-postal, o al fotógrafo o a usted, según me indicase. Esto sería lo mejor.

Muy agradecido de antemano.¹²³

Batllori.¹²⁴

14

1959, juliol 4. Azpeitia

Carta manuscrita de Batllori dirigida a María Amparo [Cueves] relativa al treball en el Diplomatarí Borja. Inclou indicacions sobre les normes tècniques a observar en

¹²¹ Ratllat "la s".

¹²² Ratllat "según espero".

¹²³ Manuscrit: "Muy agradecido de antemano".

¹²⁴ Signatura autògrafa.

l'edició dels documents. Escrita sobre dos quartilles amb capçalera de la Facultat de Filosofia del Santuari i Col·legi Màxim de la Companyia de Jesús de Loiola, a Azpeitia.

Font: ARV, TTCB, caixa 63.

El 13 parto para Barcelona (Lauria 13) y el 17 para Roma, Dios mediante.¹²⁵

4 de julio 1959

Apreciada María Amparo: su carta del 28 y el microfilm llegaron muy a punto a Roma, unos días antes de mi partida. Inmediatamente le hice enviar 100 ptas. para gastos de fotógrafo y envío. Muchísimas gracias. Yo no había visto ahí las anuas de Tarragona y Lérida 1647. Quería saber si existían, y hubiera tenido que especificárselo. Discúlpeme, por favor.

No se preocupe Vd. por el tiempo que emplee: lo importante es que el control se haga a fondo.

Está a punto de salir un volumen de Picotti con todos sus estudios borganos. Como habrá que citar esa nueva edición, apenas aparezca se la mandaré.

Probablemente el trabajo de Sanchis Guarner –no Sanchis Sivera– a que usted alude es el mismo incluido como apéndice en el tomito de Joan Corominas “Què cal saber de la llengua¹²⁶ catalana”, publicado en Mallorca, Biblioteca Raixa. Así es que bastará aquél, según creo.

O antes de partir para Roma o a fines de agosto remitiré al padre Mariano Bosch, ministro y ecónomo de esa casa profesa, las siguientes mensualidades para Vd.

Ahora voy contestando las dudas propuestas, por el mismo orden:

1) En los textos catalanes antiguos hay que distinguir dos casos distintos de omisiones de letras: a) uno debido a la ortografía fluctuante de entonces, cuando se escribía indistintamente mag, mayg, maig: en tal caso no hay que cambiar ni advertir nada, sino respetar la grafía del documento, b) otro, en que se trata de un olvido del escriba, pues se comió una letra o una tilde, como en el ejemplo que Vd. me propone de “continet”, por “continēt”; en ese caso conviene transcribir contine[n]t. Los errores claros es mejor corregirlos en el texto, y reproducir la lectura errónea no en las notas, sino en el aparato, con llamadas por letras:¹²⁷ a, b, c, d etc. Sólo que hay que acudir a esas correcciones sólo cuando se trate de un simple error gráfico del escriba; el caso que Vd. propone, “venyte” por “veynte” corresponde más bien a un aragonesismo de la curia real o a un catalanismo del escriba valenciano, y responde a una fonética vulgar ‘veñte’ por ‘veinte’, de gran curiosidad filológica: por tanto, habría que dejar la lectura del manuscrito sin más.

¹²⁵ “El 13 parto para Barcelona (Lauria 13) y el 17 para Roma, Dios mediante” és anotació manuscrita al marge esquerre, posterior a la redacció de la carta.

¹²⁶ Amb “llengua” continua la redacció al verso de la primera quartilla.

¹²⁷ Amb “letras” continua la redacció al recto de la segona quartilla.

2) En los extractos y encabezamientos es siempre más seguro conservar las mismas formas de nombres y apellidos, aunque fluctúen. Luego, al hacer el índice, las formas incorrectas o menos usuales se referirán a las más usuales y correctas. Con ello se da la impresión de mayor objetividad. Los únicos cambios admitidos son la modernización del uso de v-u y de i-j. Así, transcribir “Borga”, cuando aparezca esa forma; pero no “Boria”¹²⁸ ni “Bòria” sino “Borja”; pero “governador” i no “gouervador” etc. La única excepción puede ser cuando el uso de u y y corresponde a una fluctuación fonética de los diversos dialectos catalanes: catalán seva, valenciano seua; catalán Barthomeua, mallorquín Barthomeva. En tal caso, conservar la grafía del manuscrito.

3) Creo más correcto transcribir sous y diners en los textos catalanes o valencianos y solidos y denarios en los textos latinos, aunque la abreviación sea la misma. Sólo que convendrá anotarlos en la advertencia preliminar sobre las normas seguidas en la transcripción. Por lo cual sería conveniente que Vd. llevase una lista de esos detalles que hay que explicar.

4) No sería inconveniente en multiplicar las siglas para cada sección del ARV, como sería RA = Real Audiencia; G = Governació, etc.

Pero no se angustie Vd. demasiado, que yo lo revisaré todo cuidadosamente antes de enviar los originales a la imprenta.

Muy agradecido por su colaboración, afmo. [...] Batllori¹²⁹

15

1959, agost 19. Roma

Carta mecanografiada de Miquel Batllori a Amparo Cueves relativa al treball en el Diplomatarium Borja, escrita sobre foli amb capçalera del director de la revista *Archivum Historicum Societatis Iesu*, que inclou com a adreça la de l'Institutum Historicum Societatis Iesu (número 20 del la via dei Penitenzieri de Roma).

Font: ARV, TTCB, caixa 63.

Contestada el 31-VIII¹³⁰

Roma, 23 de agosto de 1959¹³¹

Srta. Amparo Cueves, Valencia.

Apreciada Amparo:

¹²⁸ Ratllat “Boria”; amb “Borja” continua la redacció al verso de la segona quartilla.

¹²⁹ “Muy agradecido por su colaboración, afmo. [...] Batllori”, escrit al marge esquerre.

¹³⁰ Anotació manuscrita d'Amparo Cueves.

¹³¹ “Roma” forma part de la capçalera impresa, com també “19”.

No sé exactamente cuándo regresará usted a Valencia. De todos modos, desde mediados de julio el padre ministro de la casa profesa (Cadirers 2) tiene cinco mil pesetas para los trabajos de usted en los meses de setiembre y de octubre. Hoy mismo le escribo que usted le telefonará, y pasará luego a retirarlas.

Hasta ahora le he podido adelantar sin dificultad esas mensualidades. Veré si puedo hacer lo mismo para las de noviembre-diciembre. En todo caso, pienso ir a España a fines de noviembre para asistir a las últimas sesiones de la Academia de la Historia, y al menos entonces arreglaremos las cuentas que aún queden pendientes, y las inmediatas siguientes, Dios mediante.

Mi deseo es pasar dos o tres semanas en Valencia, hacia Navidades, para trabajar con ustedes en la preparación del volumen borgiano. Salúdeme a Luis Cerveró, cuando regrese de veraneo, y a todos sus colegas del Archivo.

Su afmo.

Batllori¹³²

M. Batllori S. I.

16

1960, març 26. Roma

Carta mecanografiada de Miquel Batllori a Amparo Cueves relativa al treball en el Diplomatarí Borja, escrita sobre un foli amb capçalera del director de la revista *Archivum Historicum Societatis Iesu*, que inclou com a adreça la de l'Institutum Historicum S. I. (número 20 del la via dei Penitenzieri de Roma).

Font: ARV, TTCB, caixa 63.

Contestada el 2-IV-60¹³³

Roma, 26 de marzo de 1960¹³⁴

Srta. María Amparo Cueves, Valencia.

Apreciada María Amparo:

¹³² Signatura autògrafa.

¹³³ Anotació manuscrita d'Amparo Cueves.

¹³⁴ "Roma" forma part de la capçalera impresa, com també "19".

No se preocupe usted por no haberme enviado aún los documentos de la rama ducal. Por un lado, aquí no hubiera tenido tiempo material de revisarlos. Por otro, es mejor completar lo más posible la colección con nuevos documentos. En todo caso, los que usted añadió desde el principio, y sigue aún añadiendo, deben llevar una nota en que conste.

Tampoco debe preocuparse si no ha tenido tantas horas para dedicar a ese trabajo, ni debe tener ansia de recuperarlas. Si eso es posible, para mí será lo mejor; pero si no, calcule usted las horas de retraso, y ya me dirá cómo quedan nuestras cuentas, buenamente. Cuando pase por ahí, volveré a saldarle lo que deba.

Don Ramón Robres me encomendó una conferencia en un ciclo que van a organizar ahí sobre el beato Juan de Ribera, antes de su canonización. Yo le indiqué que para mí la quincena mejor sería del 7 al 19 de mayo. Así podría pasar catorce días completos en Valencia, dedicados casi por entero a la revisión de los documentos.

No sé aún si me quedará tiempo para otra escapada a Valencia en junio o julio; dependerá de si voy a ir o no al congreso histórico de Caracas en el sesquicentenario de la independencia. De todos modos espero que entre todos podremos dar un buen empujón esta primavera.

Salúdeme mucho a la Sra. de Tormo, a don Luis, y a sus compañeras de Archivo. Hasta pronto, si Dios quiere.

Afmo.

Batllorei¹³⁵

M. Batllori S. I.

17

1971, abril 14. París

Xerocòpia de carta mecanografiada enviada a Lluís Cerveró per l'historiador hongarés Szabolcs de Vajay, relativa al seu interès comú pel comte Dionís d'Hongria, del seguici de la reina Violant, muller del rei Jaume I. Escrita sobre paper amb capçalera on figuren el nom i l'adreça de l'autor, al número 10 de la rue Victorien Sardou de París.

Font: ARV, TTCB, caixa 61.

París, el 14 de abril de 1971

Mi muy distinguido amigo:

¹³⁵ Signatura autògrafa.

Me es un privilegio extraordinario de seguir colaborando con Ud. Admitirá, además, que es una sensación poco común de poder reunir dos partes de una misma frase que quedaron separadas¹³⁶ durante varios siglos... Y ahora nos está pasando esto.

La mitad de esta frase que ya tuve en mis manos, es la siguiente: "... pasó don Dionís en tierras del rey de Aragón, acompañando la princesa Violanta, hija del rey don Andrés, y tuvo allá larga sucesión que se ignora..."

La otra mitad, que conoció Ud., era aproximadamente: "... vino don Dionís desde Hungría, en compañía de la reina D^a. Violanta y era de ilustre estirpe cuyas orígenes se ignoran..."

Para juntar estos dos trozos incompletos, teníamos que encontrarnos, siglos más tarde. De ser así, le mando adjunto todo lo que se sabe de este linaje en Hungría, incluso su parentezgo con la familia real. Existe también la documentación correspondiente que tendré con mayor gusto a su disposición.

Lo que le solicitaría por mi parte, serían los regestas documentales de que dispone Ud. con respecto a la descendencia de don Dionís, totalmente desconocida en Hungría. Parece que Dionís el Joven tenía más hermanos, también pasados con su padre en tierras de Aragón o del Principado. Me interesaría, además, de quién era hija Margarita de Cabrera y hasta cuando la baronía¹³⁷ persistió.

Como lo verá en mi boceto, el conde palatino Dionís no sólo era pariente de su soberano (por la primera mujer de Andrés II), pero su sangre acarrió las gotas de un abolengo muy ilustre cuya filiación llega por las mujeres hasta los Carolingios. Era don Dionís además primo carnal de la tercera mujer de Felipe Augusto,¹³⁸ rey de Francia...

Quisiera agregar algunas particularidades de la arcontología y de la titulación medieval en Hungría. Los "condes" (comes) húngaros son oficiales reales que gobiernan un condado (comitatus), por nombramiento real y durante un tiempo limitado. La misma persona puede ser, por lo tanto, conde de varios condados, sucesiva o simultáneamente; su hijo puede ser conde en otro condado –o nada... Por lo tanto, los designé en mi boceto como "conde-administrador", ya que se trata de esto, en realidad—. De otra parte, el "conde palatino" húngaro es el primer dignatario de la corona, el hombre de confianza de la nación delegado ante la majestad real; un émulo oriental del Justicia de Aragón. El "banus" que figura también en mi boceto, es un gobernador civil y militar de una región fronteriza, compuesto de varios condados. Y, finalmente, el título de "conde de Csepel" corresponde al cargo de gran venador, ya que la isla de Csepel (en el Danubio, al sur de Buda y de Pest) era la gran reserva medieval de la cacería real.

Quisiera agregar que el conde palatino Dionís, hijo de Ompudinus (no hay apellidos todavía), era un curioso personaje: gran reformador con "tendencias¹³⁹ populistas"

¹³⁶ "separados" a l'original.

¹³⁷ "varonía" a l'original.

¹³⁸ "Agosto" a l'original.

¹³⁹ Amb "tendencias" continua la redacció al verso del foli.

(como lo diríamos hoy en día) en lucha abierta con¹⁴⁰ los oligarcas (ya que un “feudalismo” propiamente dicho no existía en Hungría). Sus poderosos adversarios lo derrotaron en 1228 pero seguía gozando de la confianza del rey, su amo. Volvió al poder en 1231 y se puso con más energía aún a la “reforma”; entusiasmo que finalmente lo perdió. Antes que pase al juicio de sus pares, cuya severidad no hizo ninguna duda, el rey su pariente le encargó de acompañar su hija Violanta en aquellas tierras lejanas donde se casó... Era para Dionís una excelente oportunidad para retirarse de la vida pública, “sin perder la cara”. Debía saber (era un hombre extremadamente lúcido) que su salida es para siempre. Por lo tanto, se llevó en tierras del rey de Aragón a toda su familia: su hijo Dionís, el joven “conde de Csepel” y otros más, uno habiéndose llamado quizá Ladomerio. La furia de sus enemigos se cayó en sus hermanos, los “condes” Miguel y Laurencio, en desgracia desde 1235... Siete años después, la Hungría medieval sufrió su mayor desastre: la invasión de los mongoles, que desolaron al país (de más de cien conventos benedictinos no quedaron más que seis...) y el sucesor de Dionís, un adversario triunfante, perdió la batalla y su vida ante los invasores.

Hay destinos...

Y hay predestinados que tienen el don y el instinto de de[s]cifrar a los secretos de siglos remotos. Le agradezco desde ahora todos los datos que me mandará relativo a esta sobrevivencia tan milagrosamente descubierta. Tal vez podremos juntar nuestros datos para preparar un estudio en colaboración, empresa que me honraría extraordinariamente. Depende de la importancia que los descendientes tenían en su nueva patria.

Le agradezco los elogios relativos (e inmerecidos) a mi trabajo de Besalú en que quise dar un relieve humano a la figura de don Ramón Berenguer el Grande. Me alegro si haya logrado en cierta medida.

Esperando sus noticias con sumo interés, le ruego mi muy estimado y distinguido amigo, me considere su seguro servidor que le saluda muy atentamente.

Szabolcs de Vajay¹⁴¹

Anexo

Señor don Luis Cerveró Gomis
Pintor López N° 7
Valencia. España.

18

1973, gener 28. Poblet

¹⁴⁰ Sobreescrit a mà “con”, després d’haver ratllat “con”.

¹⁴¹ Signatura autògrafa.

Carta mecanografiada dirigida a Lluís Cerveró per fra Anselm Pujiula, mitjançant la qual li remet referències documentals i bibliogràfiques, i li manifesta la seua admiració.

Font: ARV, TTCB, caixa 61.

Poblet, 28 enero 1973

Sr. D. Luis Cerveró Gomis

Valencia

Apreciado señor:

En primer lugar le reitero mi gratitud por su amable acogida y por la separata que me dedicó.

En segundo lugar ruego me disculpe por no haberle mandado hasta ahora lo que hablamos. Usted se hará cargo de todo: metido siempre en la imprenta del monasterio, poco tiempo me queda para mis “devociones”. Con todo, he logrado algo positivo –muy poco– y con mucho gusto se lo mando.

Fenollet d’Oms: En nuestro cartulario no aparece nunca ese nombre o linaje. He mirado, además, el “Cartulari de Poblet” publicado en 1937, por si aparece alguna donación o documento, y tampoco se encuentra. Si algún día aparece, no dude que se lo comunicaré. A propósito, buscando ese apellido, encontré alguna referencia del vizcondado en la revista “Linajes de la Corona de Aragón”. Le mando lo que creo que le puede ser útil. Tal vez conozca usted esa revista que apareció muchos años ha; si no la conoce y le interesa, le copiaré toda la relación.

Gracia Dionís: le mando un documento, junto con la transcripción, el único que encontré tiempo atrás, sobre una de las hijas del conde Dionís de Hungría. Esa señora casó con Eximeno de Urrea. No es que tenga mucho interés el documento, pero tal vez le haga algún servicio, ya que tiene usted mucha documentación de los Urrea.

Conde Dionís: el Sr. Oliver Brachfeld, ya fallecido, escribió una obrita sobre la reina Violante de Hungría. Como dicha obra no se encuentra en ninguna parte (la tuve que copiar en la Biblioteca Central de Barcelona), le mando cuanto se refiere al conde de Hungría por si le interesa.

Els Barons de Catalunya: por correo aparte le he mandado un ejemplar que finalmente he podido encontrar de esta excelente obra del Sr. Santiago Sobrequés. Por cierto que habla del vizconde de Illa y de Canet.

Esto es todo. Le pido que si algún día da con la sepultura del conde Dionís¹⁴² de Hungría o con datos, por insignificantes que sean, me lo haga saber. Muchísimas gracias y que Dios se lo pague.

¹⁴² “Dionís” tot en majúscules a l’original.

Es una lástima que Valencia se encuentre tan lejos y que no podamos tener más contactos. Con todo, sé que tengo un buen amigo y que puedo contar con usted. Desde luego, le felicito sinceramente y admiro el riquísimo tesoro que tiene usted en fichas elaboradas con paciencia de monje.

En espera de haberle complacido un poco, queda suyo afmo. s. s. en Cristo.

Fr. o m. Anselmo Pujiula¹⁴³

19

1976, gener 7. València

Carta manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró a Miquel Batllori, escrita en dos folis, amb nombroses referències genealògiques. La carta anava acompanyada originalment de xerocòpies amb les fitxes corresponents a certs documents que ajudarien Batllori a resoldre alguns dubtes. També hi fa una consideració sobre el gran endarreriment que portava l'obra d'edició del Diplomatarí Borja.

Font: ARV, TTCB, caixa 61.

Valencia 7-1-1976

Rdo. P. Miquel Batllori:

Mi querido amigo:

He recibido su magnífico y extenso trabajo sobre los d'Oms, pero continuamos sin poder documentar a Sibília d'Oms, si es que verdaderamente existió y se llamó así.

No veo de momento más solución e último intento para documentar este asunto que consultar los protocolos que se conserven en A.H.N.,¹⁴⁴ Sección de Ossuna, sobre todo el testamento de Rodrigo Gil de Borja ante el notario de Xativa Simó Borrell, en 27-XII-1401, y es posible también que ante el mismo notario testase Dª Sibília.

En esta última temporada he hallado importantes documentos:

A.- Testamento de Francisca de Borja, madre de Alfonso de Borja, entonces obispo de Valencia, de su lectura se deduce de un modo irrefutable que su apellido propio es el de Borja y por tanto no lo tomó por ser mujer de Domingo de Borja.

B.- Testamento de Francisca de Borja, hermana de Alfonso de Borja, a quien nombra albacea; heredó de su madre unas casas en la Morería de Xàtiva, casas que posiblemente fueron las mismas que tenía Francisco de Borja (quizá su abuelo materno) y

¹⁴³ Signatura autògrafa.

¹⁴⁴ En referència a l'Arxiu Històric Nacional amb seu a Madrid.

que manda que se vendan a su muerte y se conviertan en censos a favor de la Colegiata de Xàtiva.

C.- Codicilo de Rodrigo Gil de Borja, en el que llama a su mujer Dª Sibilieta, su fecha el 23 de agosto de 1409.

D.- Testamento de D. Antonio Oms Santa Pau de Sarriera y Rocabertí. En Madrid a 28 agosto de 1713.

E.- Dª Gerónima Tolsá y de Borja mujer de D. César de Borja, nombra procurador suyo a D. Luis Tolsá, caballero, en XI diciembre mil quinientos sesenta y cuatro (1564).

Para¹⁴⁵ solucionar las dudas que me expuso en su carta, le envió fotocopia de las fichas, extracto de documentos que he creído más pertinentes al caso.

Así mismo, cuando venga el próximo día 4, Dios mediante, le entregaré fotocopias de los documentos A-B-C-D-E antes reseñados.

Tengo ganas de darle un empujón a la publicación de esta obra de los Borjas que ya va siendo tan antigua como ellos.

Un abrazo y hasta pronto.

Luis Cerveró Gomis¹⁴⁶

Después de escrita esta carta he vuelto a leer detenidamente su trabajo sobre los Oms y me parece que Vd. está en lo cierto de que entraron en la familia Borja por el enlace de estos con Francisca Fenollet.

Y esto mismo parece confirmado por el escudo del marquesado de Llombay, cuya foto remito, en la que claramente aparece el toro en el escusón y a los lados las franjas de Oms¹⁴⁷ y los frutos del Fenoll. Respecto a la Torre de Cana[*I*]s parece que Jofré de Borja lo compró a Guillem de Torres, ciudadano de Jativa, véase fotocopia.

Adiós.¹⁴⁸

20

1976, juliol 5. Torís

Carta manuscrita autògrafa de Lluís Cerveró a Miquel Batllori sobre un foli, amb nombroses referències genealògiques, que anava acompanyada originalment de xerocòpies de cert document borgià.

Font: ARV, TTCB, caixa 62.

¹⁴⁵ Amb “para” continua la redacció al segon foli.

¹⁴⁶ Signatura autògrafa.

¹⁴⁷ “Oms” sobreescrit per Cerveró, en substitució d’un cognom il·legible per haver estat ratllat per ell.

¹⁴⁸ Seguit del seu signe de signatura, però sense repetir “Luis Cerveró Gomis”.

Turís 6 de julio de 1976

Rdo. P. Miguel de Batllori

Mi querido amigo:

Recibí sus cartas y el trabajo sobre los Urrea, que me parece muy bien, no tengo más datos sobre ellos y sobre Peñafort que los que le di tiempo atrás.

Desde nuestra última entrevista he trabajado mucho sobre Llombay, Alfarb, Aledua y Catadau, sobre lo cual hay asuntos importantes; estuve en Llombay para localizar un pergamino en el que se hablaba de unos censos sobre Llombay cargados a favor de Rodrigo de Borja, que fue leído por mí hace muchos años, cuando empecé a trabajar sobre los Borja, y no lo pudimos localizar (seguramente por falta de organización y amontonamiento de los documentos); no obstante, lo hallado hasta la fecha es mucho más importante. Resulta, según fotocopias que acompaño, que Pedro Luis de Borja había prestado dinero a su padre Rodrigo y que éste, en compensación, da a Pedro Luis la Baronía de Llombay con los señoríos de Alfarb, Aledua y Catadau.

A mí me parece, salvo mejor criterio, que esto fue una donación simulando el préstamo de Pedro Luis a su padre Rodrigo.

¿Qué dinero tenía Pedro Luis, soltero y antes de ser Duque de Gandia, y acaso a Rodrigo le faltó dinero en algún momento, con las prebendas que tuvo desde los 5 años de su vida en que su tío Calixto III lo hizo canónigo de la Seu de Valencia, así como también era cura de Cullera, más otros ingresos por distintos conceptos?

En las fotocopias doy extensión a las fichas sobre los Riusech, primeros señores de Llombay, y sobre los Centelles, de los que envió un ensayo de genealogía documentada;¹⁴⁹ estos interesan por dos motivos, 1º por ser barones de Llombay en varias generaciones, y 2º por el enlace de Magdalena de Centelles con Carlos de Borja, V duque de Gandia y IIº marqués de Llombay.

Mi¹⁵⁰ impresión es la de que los últimos Centelles cargaron tantos censos sobre Llombay que tuvieron que venderlo a Rodrigo de Borja, aunque el documento que esto pruebe no ha sido hallado hasta el presente.

Habrà por tanto que modificar algunos extremos sobre lo publicado acerca del Marquesado de Llombay.

¹⁴⁹ L'original diu "envio", sense accentuar. Això pot fer pensar que no s'hauria d'accentuar "envió", ans "envío", tot indicant que el pare Batllori hauria tramés prèviament a Cerveró un dels molts esborranys de reflexions genealògiques que es conserven al fons dipositat a l'Arxiu del Regne, com els que Cerveró comenta en aquesta carta, alguns dels quals eren redaccions prèvies per al Diplomatarí Borja, i altres esborranys de textos per a ser publicats en altres llocs, com ara la *Gran Enciclopèdia Catalana*. Tanmateix, com s'ha dit abans, Cerveró s'estimava molt teoritzar mitjançant l'esbós de quadres genealògics, i el context sembla apuntar que és això el que estaria enviant a Batllori en aquest cas (estem davant d'una carta que acompanya la remissió de materials, i línies més avall Cerveró empra la mateixa redacció tot referint-se clarament a un enviament per la seua part).

¹⁵⁰ Amb "Mi" continua la redacció al verso del foli.

También con lo que le envió se podrá mejorar lo que sabemos sobre los Bonastre enlazados con los d'Oms.

Algún documento nuevo sobre los Artés, Borja, Sentlir etc.

Lamento no haber estado en Valencia durante su visita, pues ya tenía preparado todo lo que le envió.

Dios mediante estaré hasta mediados del mes presente en Turís,¹⁵¹ y luego me trasladaré a Manzanera (Teruel) Hotel Marco, hasta primeros de septiembre.

Un cariñoso saludo de

Luis Cerveró Gomis¹⁵²

BIBLIOGRAFIA

- ALCOBERRO, 2000: Agustí ALCOBERRO, *Miquel Batllori*, Barcelona: Fundació Catalana per la Recerca, 2000.
- BATLLORI, 1961: Miquel BATLLORI, "Les sources des recherches généalogiques en Espagne: l'exemple des Borgia", en *Recueil du Ve Congrès international des sciences généalogique et héraldique à Stockholm 1960*, Estocolm, 1961, p. 85-88.
- BATLLORI, 1972: Miquel BATLLORI, "La stirpe di San Francesco Borgia: dal Duecento al Cinquecento", *Archivum Historicum Societatis Iesu*, XLI, 81 (1972), p. 5-47.
- BATLLORI, 1979a: Miquel BATLLORI, *A través de la història i la cultura*, Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979.
- BATLLORI, 1979b: Miquel BATLLORI, "El comte Dionís d'Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d'Aragó", en *Jaime I y su época*, 2, Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1979, p. 559-577.
- BATLLORI, 1983a: Miquel BATLLORI, *Cultura e finanze. Studi sulla storia dei gesuiti da S. Ignazio al Vaticano II*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1983.
- BATLLORI, 1983b: Miquel BATLLORI, *Orientacions i recerques. Segles XII-XX*, Montserrat: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- BATLLORI, 1994a: Miquel BATLLORI, *De l'Edat Mitjana als temps moderns i contemporanis. Cinc converses sobre els meus escrits*, a cura de Carla Carreras, Vic: Universitat de Vic; Universitat de Girona, 1994.
- BATLLORI, 1994b: Miquel BATLLORI, *La família Borja*, València: Tres i Quatre, 1994 (Obra completa, IV).
- BATLLORI (ed.), 1998: Miquel BATLLORI (ed.), *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, Barcelona: Quaderns Crema, 1998. [Pròleg de Modest Prats]

¹⁵¹ Sobreescrit "en Turís".

¹⁵² Signatura autògrafa.

- BATLLORI, 2000: Miquel BATLLORI, *Records de quasi un segle*, Barcelona: Quaderns Crema, 2000.
- BATLLORI; CERVERÓ, 1974: Miquel BATLLORI; Lluís CERVERÓ, “Escrivà [després Escrivà de Romaní]”, *Gran Enciclopèdia Catalana*, 6, Barcelona, 1974, p. 781-784.
- BENITO RUANO, 1991: Eloy BENITO RUANO, “Embajador volante y polivalente de la Historia”, en *Miscel·lània entorn de l’obra del pare Miquel Batllori*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 90-93.
- BONADA, 2002: Lluís BONADA, “Els papers dels Borja”, *El Temps* (21-27 de maig de 2002), p. 78-86.
- CARBONELL, 1998: Marià CARBONELL, “Miquel Batllori i la història de la família Borja”, en SOLERVICENS (ed.), *Miquel Batllori. Historiador humanista*, p. 45-50.
- CERVERÓ, 1956-1972: Lluís CERVERÓ, “Pintores valentinos: su cronología y documentación”, *Archivo de Arte Valenciano*, 27 (1956), p. 95-123; 36 (1965), p. 22-26; 37 (1966), p. 19-30; 39 (1968), p. 92-98; 42 (1971), p. 23-36; 43 (1972), p. 44-57; *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 45 (1960), p. 226-257; 48 (1963), p. 63-156; 49 (1964), p. 83-136.
- CRUSELLES, 2000: José María CRUSELLES GÓMEZ, “Los Borja en Valencia. Nota sobre historiografía, historicismo y pseudohistoria”, *Revista d’Història Medieval*, 11 (2000), p. 279-305.
- HAUF, 1998: Albert HAUF, “Els estudis medievals de Miquel Batllori”, en SOLERVICENS (ed.), *Miquel Batllori. Historiador humanista*, p. 33-43.
- Jornades*, 1998: *Jornades sobre l’obra de Miquel Batllori. Barcelona, 3 i 4 de març de 1997*, Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1998.
- LA PARRA, 1996: Santiago LA PARRA LÓPEZ, “La mirada sobre los Borja (notas críticas para un estado de la cuestión)”, *Revista de Historia Moderna*, 15 (1996), p. 387-401.
- La saviesa de Batllori*, 2001: *La saviesa de Batllori*, València: Editorial Saó, 2001.
- MARÍN; REIG, 2001: Emili MARÍN; Paula REIG, “Miquel Batllori: la memòria recent”, en *La saviesa de Batllori*, p. 11-35.
- MARTÍNEZ; NAVARRO, 2002: Luis Pablo MARTÍNEZ; Miguel NAVARRO SORNÍ, “La historiografía i els orígens dels Borja”, en Miquel BATLLORI (dir.), *Diplomatari Borja*, 1, València: Eliseu Climent editor, 2002, p. 29-50.
- MASSOT I MUNTANER, 1998: Josep MASSOT I MUNTANER, “La trajectòria vital de Miquel Batllori”, en *Jornades*, p. 13-22.
- NAVARRO, 2000: Miguel NAVARRO, “Documentos inéditos sobre el Vaticinio de San Vicente Ferrer a Alfonso de Borja, la Torre de Canals y los abuelos paternos de Alejandro VI”, en *Teología en Valencia: Raíces y retos, buscando los orígenes, de cara al futuro: actas del X Simposio de Teología Histórica (3-5 marzo 1999)*, València, 2000, p. 59-71.
- NAVARRO, 2001: Miguel NAVARRO SORNÍ, “Miquel Batllori i els Borja”, en *La saviesa de Batllori*, p. 57-75.

- NAVARRO, 2003: Miquel NAVARRO, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la Cruzada*, València: Ajuntament de València, 2003.
- NAVARRO, 2005: Miquel NAVARRO, *Alfonso de Borja, papa Calixto III, en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*, València: Diputació Provincial de València, 2005.
- NAVARRO, 2008: Miquel NAVARRO, *Documents per a la història d'Alfons de Borja, papa Calixt III*, València: Diputació Provincial de València, 2008.
- PASCUAL Y BELTRÁN, 1940: Ventura PASCUAL Y BELTRÁN, "Notas para la historia de los Borjas", *Saitabi*, 1/2 (1940), p. 6-16.
- RIQUER, 1998: Martí DE RIQUER, "L'epistolari dels Borja", en SOLERVICENS (ed.), *Miquel Batllori. Historiador humanista*, p. 21-27.
- ROMEU I FIGUERAS, 1998: Josep ROMEU I FIGUERAS, "Miquel Batllori, medievalista", en *Jornades*, p. 33-39.
- SEBASTIÀ, 2000a: Jordi SEBASTIÀ, "L'home que vivia en un arxiu", *El Temps* (24-30 d'octubre de 2000), p. 36-38.
- SEBASTIÀ, 2000b: Jordi SEBASTIÀ, "Un detectiu entre lligalls", *El Temps* (24-30 d'octubre de 2000), p. 39-41.
- SOLERVICENS (ed.), 1998: Josep SOLERVICENS (ed.), *Miquel Batllori. Historiador humanista. Cicle sobre la seva obra (17 de febrer - 17 de març de 1998)*, Sabadell: Fundació Caixa Sabadell, 1998.
- TOLDRÀ, 2007: Maria TOLDRÀ, "L'Institut Internacional d'Estudis Borgians", *Estudis Romànics*, 29 (2007), p. 325-329.